

MUHAMMED EBÛ ZEHRE (1898-1974)*

Hayatı-İslam Hukuku ve Diğer Disiplinlerle İlgili Bazı Görüşleri- Eserleri

Prof.Dr. Saffet KÖSE**

Abstract

Muhammad Abū Zahra

His life, works, and his opinions about Islamic law and other disciplines

Abū Zahra was born in the city of al-Mahalla al-Kubrā on March 29, 1898. He belonged to a highly respectable family. He completed the recitation of the Qur'an at the age of nine. He attended first al-Masjid al-Ahmadī in Tanta (1913) then Madrasat al-Qudāt al-Sharī. Following his graduation from the Madrasa (1925) he worked as a trainee solicitor for a year. In the mean time he graduated as an external student from the Faculty of Dār al-'Ulūm, University of Qāhira (1927). He worked as a teacher at secondary schools for sometime. He also lectured at the Universities of Azhar and Qāhira. He inspired many students and wrote valuable books covering almost every disciplines of religion. He has been giving his talks and ideas in relation to religious, political and social aspects until he passed away, on Thursday, Rabī'ulawwal 18, 1394/ April 11, 1974.

Key words: Abū Zahra, Faculty of Dār al-'Ulūm, University of Qāhira, Azhar, fiqh, every disciplines of religion.

* Muhammed Ebū Zehre, *Zehretü't-tefāsır*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikri'l-Arabî), I, 3-11 (ailesinin verdiği bilgiler), ayrıca bk "Mukaddime", I, 13-15, "İftitâhiyye", I, 17-19; *Livâü'l-İslâm*, yıl: 18, sy.3, Kahire 15 Mart 1964, s. 147-151; yıl: 18, sy. 4, 13 Nisan 1964, s. 208-212; yıl:18, sy. 6, 11 Haziran 1964, s. 339-342; yıl:18, sy. 7, 10 Temmuz 1964, s. 403-407; yıl:18, sy. 8, 9 Ağustos 1964, s. 465-468; yıl:18, sy. 11, 5 Kasım 1964, s. 658-662; Ebū Bekir Abdürzâk, *Ebū Zehre, İmâmu asrih: Hayâtühü ve eseruhu'l-ilmî*, Kahire, ts. (Dârü'l-İ'tisâm); a.mlf., *Ebū Zehre fî re'yi 'ulemâi'l-'asr*, Kahire, ts. (Dârü'l-İ'tisâm); Enver el-Cündî, *A'lâmü'l-karnî'r-râbi' 'aşer el-hicrî: A'lâmü'd-da've ve'l-fikr*, Kahire 1981, I, 35-49; Ziriklî, *el-A'lâm* (nşr. Zühayr Fethullah), Beyrut 1984, VI, 25-26; Ömer Rıza Kehhâle, *el-Müstedrek*, Kahire 1408/1988, s. 585-586; Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 315, 349; Abdürresûl el-Gaffâr, *Beyne'l-Küleyni ve husûmih: Mevkîfû Muhammed Ebū Zehre mine'l-Küleyni*, Beyrut 1415/1995; Nâsir Mahmûd Vehdân, *Ebū Zehre 'âlimen İslâmîyyen: Hayâtühü ve menhecühü fî buhûsihi ve kütübih*, Kahire 1417/1996; Muhammed Râşid en-Nedvî, "eş-Şeyh Muhammed Ebū Zehre", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmi'l-Hindî*, II/1-2, Aligarh 1977, s. 193-196; Muhammed Receb el-Beyyûmî, *en-Nehdatü'l-İslâmîyye fî siyeri a'lâmihâ el-mu'âsirîn*, Kahire 1987, III/5, s. 217-246; a.mlf., "eş-Şeyh Muhammed Ebū Zehre fakihun mütezemün", *et-Tedâmünü'l-İslâmî*, XXXVII/9, Mekke 1403/1983, s. 72-77; XXXVII/11 (1403/1983), s. 85-89; Mahmûd eş-Şerkâvî-Muhammed Receb, *el-Mahalletü'l-kubrâ: Târih ve Şahsiyât*, Kahire 1987, s. 40-50; İsâ Abduh, *et-Te'min beyne'l-hillî ve't-tahrîm*, Kahire, ts. (Dârü'l-İ'tisâm), s. 136-147; Abdülmuizz Abdülhamîd el-Cezzâr, "Muhammed Ebū Zehre: Şeyhu'l-fukahâi'l-mu'âsirîn", *Mecelletü'l-Ezher*, sy. 8, Kahire 1984, s. 1266-1273; Muhammed Ahmed Serrâc, "Cühûdü's-Şeyh 'Ebū Zehre' fî tatviri'd-dirâsâti'l-fikhiyye", *Dirâse 'Arabîyye ve İslâmîyye*, sy. 11, Kahire 1992, s. 73-97; Lem'î el-Mutî'î, "eş-Şeyh Muhammed Ebū Zehre", *Mevsû'atü hâze'r-racûl min Mısır*, Beyrut 1417/1997, s. 484-490; Muhammed Vefâ Rîşî, "Ebū Zehre (Muhammed)", *el-Mevsû'atü'l-'Arabîyye*, I, Dimaşk 1998, s. 126127; Saffet Köse, "Muhammed Ebū Zehre", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s.519-522.

** Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ saffetkose@selcuk.edu.tr

I-HAYATI

5 Zilkade 1315/29 Mart 1898'de Nil deltasının orta kesiminde yer alan ve Arapların Mısır'a ilk geldiklerinde *Mahalletu Deklâ* diye isimlendirdikleri, el-Mahalletü'l-Kübrâ (*Didousey*) şehrinde doğdu. Şehrin ileri gelen itibarlı ailelerinden birisine mensuptur. Dokuz yaşlarında iken hafızlığını tamamladı. Bu arada Arap dili yanında matematik ve coğrafya gibi müspet ilimlerle ilgili dersler aldı. Peşinden ikinci Ezher olarak isimlendirilen Tanta'daki *el-Câmi'u'l-Ahmedî*'ye girdi (1913) ve burada gördüğü üç yıllık öğrenimi esnasında arkadaşları arasında keskin zekası, güçlü muhakemesi ve tutarlı düşünceleriyle dikkati çekti. Okulun daha sonra Ezher Şeyhi de olan şeyhi el-Ahmedî ez-Zevâhirî bu düzeydeki öğrencilere burslu olarak özel eğitim-öğretim programı uygulanmasını öngören bir proje hazırladı. Ancak o günkü mevzuat çerçevesinde bu mümkün olmamakla birlikte başarıları sebebiyle cüz'î de olsa özel bir mali yardım aldı. 1916 yılında yapılan imtihanda üstün başarı göstererek şer'î mahkemeler için hakim, kâtip, avukat ve müftü yetiştirmek üzere ilk defa fikrî temelleri Muhammed Abduh tarafından atılan ve 25 Şubat 1907'de dönemin Maârif Bakanı daha sonra başbakan da olan Sa'd Zağlûl'un açtığı "Medresetü'l-Kazâi's-Şer'î"ye girdi. Ali el-Hafif ve Abdülcelil İsâ buradaki hocalarındandır. Bu medresedeki hocaların büyük çoğunluğunun Muhammed Abduh'un talebelerinden oluştuğu belirtilmektedir.¹ Ancak burada ki hocalarından kendisinin "*hocalar hocası*", "*Heybetli/ulu mübarek ağaç*" olarak nitelendirdiği Medresenin müdürü Muhammed Atıf Berekât Paşa'dan ahlâkî davranış ve hayat felsefesi olarak; "*Son dönemlerde İbn Âbidîn'den sonra kendisi gibi bir fakih gelmedi*" dediği Ahmed İbrâhim'den de mukayeseli fıkıh düşüncesi konusunda etkilenmiştir (bk. aş.). Buradan başarıyla mezun olduktan sonra (1925) bir yıl süreyle stajyer avukatlık yaptı. Bu arada dışarıdan Kahire Üniversitesi Dâru'l-ulûm Fakültesini bitirdi (1927). Aynı yıl hazırlık seviyesinde Arap dili ve fıkıh okutmak üzere bu fakülte ile Medresetü'l-Kazâi's-Şer'î'ye müderris (öğretmen) tayin edildi ve burada üç yıl görev yaptıktan sonra aynı vazife ile iki buçuk yıl Sûhâc ve Kahire I. Fuad Liselerinde çalıştı. Bir müddet sonra da Medresetü'l-Kazâi's-Şer'î de kapatıldı. 1933 yılında Ezher Üniversitesine bağlı Usûlü'd-dîn Fakültesin'in (Külliyetü Usûli'd-dîn) vaaz ve irşâd bölümünde cedel, hitabet, dinler ve mezhepler tarihi müderrisi olarak göreve başladı ve ilk telif hayatına okuttuğu bu derslerle ilgili yazdığı eserlerle burada başladı. 2 Kasım 1934 tarihinde Kahire Üniversitesi (o dönemdeki adı I. Fuâd Üniversitesi) Hukuk Fakültesine hitabet derslerini vermek üzere müderris olarak nakledildi ve bir yıl sonra da aynı fakültede İslam hukuku dersleri vermeye başladı ve İslam hukuku bölüm başkanlığı yaptı. 1934-1942 yılları arasında Usulü'd-dîn Fakültesindeki derslerine misafir öğretim üyesi olarak devam etti. 1958'de Hukuk Fakültesinden emekli olduktan sonra da burada ders vermeye devam etti. Arap Birliğine bağlı Yüksek Arap Dili Araştırmaları Enstitüsünün (معهد الدراسات العربية)

¹ Abdülmuizz el-Cezzâr, s. 1267.

(العالی) kuruluşunu takip eden yılda tedris işini üstlendi. İslâmî Araştırmalar Cemiyeti (جمعية الدراسات الإسلامية) ile İslam Araştırmaları Enstitüsü'nün (الاسلامية) kuruluşunda rol aldı ve bu enstitüde İslam hukuku bölüm başkanlığı görevini yürüttü. 1960 yılında Evkâf Bakanlığının Kur'ân-ı Kerîm'in kısa, öz ve kolay anlaşılır bir tefsirinin hazırlanması ve diğer yaşayan dillere tercümesi amacıyla el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye bünyesinde oluşturduğu ve otuz yedi bilim adamından oluşan komisyonun raportörü olarak görev yaptı. Bu eser *el-Müntehab fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adıyla hazırlanarak basıldı (Kahire 1423/2002, 20.bs.) ve bir çok dile de tercüme edildi.² Şubat 1962'de İslâm Araştırmaları Meclisi/Akademisi'ne (مجمع البحوث الإسلامية) üye seçildi. Bunların yanı sıra Kriminoloji ve Sosyoloji Enstitüsü; Ezher Üniversitesi meclisi ile Teknik Bilimler ve Edebiyat Yüksek Konseyi üyelikleri; Hanefî ve Şâfi'î mezheplerine göre kanunlaştırma komisyonu raportörlüğü görevinde bulundu. 1963-64 yıllarında Ezher Üniversitesine bağlı İşletme ve İdârî Bilimler Fakültesinde (Külliyetü'l-Mu'âmelât ve'l-İdâre) İslam Hukuku dersleri okuttu. Sosyal İşler Bakanlığınca hazırlanan ve aile planlaması, çok evlilik ve talakın sınırlandırılması gibi konuların yer aldığı el-Ahvâlü's-Şahsiyye kanun tasarısına karşı bunun mutlak anlamda şer'î hükümlerin dışına çıkma ve Allah'ın helal kıldığını haram kılmak anlamına geldiği vb. yönünde sert tenkitlerde bulundu.³ 1969 yılı ortalarında Sosyalist Birliğin Merkez yürütme kurulu toplantılarının birisinde, Devlet Başkanı Cemal Abdünnâsır'a, kendisinin bu tür çalışmalara karşı sert eleştirilerinin halk üzerinde tesirli olduğu ve engellenmesi gerektiği söylenince gazete ve dergilerde yazı yazması engellendi, konferans ve ders vermesi yasaklandı, faaliyetlerine kısıtlama getirildi.⁴ Bunda sosyalizme karşı oluşunun da etkili olduğunu belirtmek gerekir. Nâsır'ın 1970'te ölmesiyle birlikte bu kısıtlamalar da kaldırıldı.⁵ Ebû Zehre *el-Mu'cizetü'l-kübrâ* ile *Hâtemü'n-Nebîyyîn* adlı eserlerini bu kısıtlılık döneminde yazmıştır. Daha sonra ki Devlet başkanı Enver Sedat'a da konu ile ilgili karşıt görüşlerini beyan eden bir mektup yazmıştır. 18 Rabî'ulevvel 1394/11 Nisan 1974 tarihinde Perşembe günü vefat edinceye kadar dînî, içtimâî ve siyâsî alanda fikirlerini açıklamaya devam etti. Ölmeden birkaç saat önce masraflarını karşılayarak az önceki konularla ilgili düzenlediği toplantının peşinden evine dönüp tefsirini yazmaya devam ederken masasının başında ruhunu teslim etti.

II- İSLAM HUKUKU VE DİĞER DİSİPLİNLERLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİ

Muhammed Ebû Zehre hayatı boyunca ilimle meşgul olmuş birisi olarak, İslami disiplinlerin hemen hemen bütün alanlarında yazmış olduğu eserlerden de anlaşılacağı üzere son dönemlerde yetişen çok yönlü alim tipini

² *el-Müntehab*, s. 6-7.

³ Nâsır Mahmûd Vehdân, s. 60-61.

⁴ *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, s.3.

⁵ Ebû Bekir Abürrâzık, *Ebû Zehre fî re'yi 'ulemai'l-'asr*, s. 104; Nâsır Mahmûd Vehdân, s. 61.

temsil eden bir karaktere sahiptir. Hayatı boyunca bir çok konferanslar vermiş, kitle iletişim araçlarında konuşmaları ve dönemin dergilerinde (özellikle aylık *Livâü'l-İslâm*'da) eğitim, siyaset, toplumsal meseleler ve dinlerle ilgili bir çok makaleleri yayımlanmıştır. İslam hukuku, tefsir, hadis, kelam, hukuk, Arap dili gibi bir çok alanda Kahire, İskenderiye, Ezher ve bazı Arap üniversitelerinde çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezi yönetmiş, başta el-Ahvâlü's-şahsiyye kanunu olmak üzere bir çok kanuni düzenleme ve tadil komisyonunda görev yapmış, ulusal ve uluslar arası toplantı düzenleme kurullarında yer almıştır.

Yazdığı bir çok eserde de görüleceği üzere onun en önemli özelliği taassuptan uzak durması ve isabetli bulduğu görüşe tabi olması, düşündüğünü her ortamda çekinmeden ifade etmesinin yanında İslam'ın temel değerlerine aykırı bulduğu bir takım uygulamalara bulabildiği imkanlarla ölünceye kadar karşı çıkmasıdır. Mezhep taassubundan uzak durmasının başlangıçta Hanefi mezhebi ağırlıklı eğitim görmesine rağmen daha sonra mukayeseli fıkıh eğitimi almasının önemli bir payının bulunduğunu belirtmek gerekir.⁶ Yazdığı eserlerde özellikle orijinal kaynaklardan hareketle mukayeseye yer vermesi, delilden hareketle sonuca ulaşmayı fıkıhın ruhu olarak telakki etmesi ve delili zikredilmeyen hükümleri ruhsuz bedene benzetmesi, görüşlerin delilleriyle zikredilmesinin, fikirlerinin müdafaası açısından önceki ulemanın sonrakiler üzerindeki hakkı olduğuna inanması ve aksi bir yolu mahkemede delilsiz, ispatsız davalının insafına bırakarak hak talebinde bulunmaya benzeterek ulemaya ait görüşlerin nakli ve akli delilleri ile fıkıhtaki prensiplerini ve kaidelerini zikretmesi, yeri geldiğinde modern telakkîlerle ve hukukla ilgili eserlerinde günümüz hukukuyla İslam hukukunu mukayeseli bir şekilde işlemesi eserlerinin özellikleri arasında sayılabilir. Bunda *Kur'ân'ın asıl mucizevî yönünün getirdiği hukuk prensiplerinde olduğunu* düşünmesinin de⁷ etkili olduğu söylenebilir. O özellikle hukukla ilgili eserlerinde takip ettiği bu yolla hukuk öğrencisinin muhakeme ve idrakinin gelişeceğine, görüşleri tartışma ve hakkı arama, isabetli olana tabi olma melekesi kazanacağına inanır.⁸ Hukukla ilgili eserlerinde klasik fıkıh sistematığı ve metodu yerine modern tasnif ve İslam hukukunun teorik esasları ve ana ilkelerine dayalı bir araştırma metodunu benimsemiş ve bu yöndeki çalışmaları teşvik etmiştir.⁹ Araştırmalarında ve verdiği derslerde takip ettiği bu metot konusunda özellikle Medresetü'l-Kazâi's-Şer'î'de ki hocası Ahmed İbrâhim'in derslerini dört mezhebin yanı sıra İmamiyye Şiası, Zeydiyye, Zâhiriyye ve İbâdiyye mezhebi ile mukayeseli şekilde yürütmesi, modern hukukla İslam hukukunu karşılaştırmalı olarak ve delilleriyle birlikte tartışarak işlemiş olmasının etkili olduğu

⁶ *Livâü'l-İslâm*, Yıl 18, sy. 4, 13 Nisan 1964, s. 208-212; Vehdân, s. 169-189.

⁷ Ebû Bekir Abdürrâzık, *Ebû Zehre: İmâmu 'asrih*, s. 148; Muhammed Ahmed Serrâc, s. 82.

⁸ *el-Milkiyye ve nazariyyetü'l-akd*, s.3-4.

⁹ Muhammed Ahmed Serrâc, s. 83-84.

nu kendisi ifade etmektedir.¹⁰ Bu metoda, mezhepleri birbirine yaklaştırması, müntesipleri arasındaki kine dayalı taassubu sona erdirmeye yardımcı olması, ihtiyaç halinde tamamından istifade etmeye kapı aralaması ve hukukla meşgul olanların, İslam hukukunun kavram ve teorilerini anlamaları ve teori ile pratik hayat arasında bağlantı kurmalarını daha kolay hale getirmesi amacıyla başvurulmuştur.¹¹ Ancak İmam Zeyd ve Ca'fer es-Sâdık'ın hayatları yanı sıra Ca'ferî fikhî ile ilgili bazı araştırmalarından dolayı Sünnî toplumun, Ca'ferîlere ait bazı görüşleri tenkit etmesi sebebiyle de bu mezhebe mensup araştırmacılarca ağır tenkitlere maruz kaldığını ifade eder.¹² Özellikle Şi'a'nın büyük itibar gösterdiği Küleynî'nin el-Kâfî'sindeki Kur'ân-ı Kerîmle ilgili bazı rivayetleri sebebiyle onu ağır bir şekilde mahkum etmesi¹³ bazı tepkiler çekmiş ve reddiyeler yazılmıştır.¹⁴

M.Ebû Zehre 1964 yılında *Livâü'l-İslâm*'da yayımladığı yazılarında tefsir, fıkıh, akaid gibi İslami disiplinler alanındaki araştırmalarda gözettiği metodu açıklamıştır. Ona göre **Fıkıh araştırmalarında** tutarlı metodun dayanakları üç asıldan ibarettir: Birincisi ilk müracaat edilecek kaynak Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in sünnetidir. İkincisi bu iki kaynakta açık hüküm bulunmadığında nassların ana ilkeleri ışığında içtihat etmek şeklinde olacaktır. Bu da kıyasa başvurma ve maslahatı gözetme yoluyla olur. Nasslar kullanın maslahatına göre gelmiştir ve fakih buna dikkat etmek zorundadır. Farz, mendup, haram, mekruh, mübah şeklindeki teklîfî hükümler kendilerindeki maslahata göre derecelendirilmişlerdir. İslam'ın ana ilkelerine ve prensiplerine aykırı olan bir şey maslahat olamaz. Maslahat durumlara göre izafilik arzedebilir. Bu durumda maslahatın takdirinde en büyük sayı, en çok miktar ve en uzun zaman dikkate alınmalıdır. Üçüncü asıl ise sahabe, tâbiûn, imamlardan oluşan selef'in sözlerine başvurmadır. Bunlar karşısındaki tavrını da şu şekilde açıklar: Sahabe kavli konusunda Ebû Hanîfe'nin usulüne uygun olarak icma ettikleri konuda onlar'a uymak ve muhalefet etmemek, ihtilaf ettikleri konuda delili en güçlü olanı tercih etmektir. Bunun ölçüsü de ya müctehid imamların en çoğunun tabi oldukları görüşe uymak, ya da Hz. Ömer gibi ileri gelenlerinden birisine tabi olmaktır. Tâbiûn'a gelince sarîh nasslara aykırı olmadıkça müctehit imamlardan çoğunluğun tabi olduğu görüşe uymak gerekir. Ayrıca Tâbiûn dönemi kadılarının görüşlerini özellikle dikkate almak gerekir. Toplumsal veya zamana bağlı ihtiyaçlar zaruri kılar ve önceki fukahânın icthadlarında da bir çözüm bulunamaz ise icthada başvurmak gerekir. Selef'in icthadlarından problemlerimize çözüm bulamamız çok ender bir durumdur. Ebû Zehre fikhî mirası, etki, yönlendirme gücü ve sahasının genişliği bakımından dengi olmayan bir servete benzetir

¹⁰ *Livâü'l-İslâm*, Yıl 18, sy. 4, 13 Nisan 1964, s. 208-212; Vehdân, s. 188; Muhammed Ahmed Serrâc, s. 77-78.

¹¹ Muhammed Ahmed Serrâc, s. 77.

¹² *Livâü'l-İslâm*, Yıl 18 sy 4 13 nisan 1964 s. 208-212.

¹³ *el-İmâm es-Sâdık*, s. 327 vd.

¹⁴ msl. Bk. Abdürresûl el-Gaffâr, *Beyne'l-Küleynî ve husûmih: Mevkîfû Muhammed Ebî Zehre mine'l-Küleynî*, Beyrut 1415/1995, s. 7-59.

ve Doğuda ve Batıda Müslümanların bıraktığı en hayırlı ilmi servet olarak kabul eder, yaşadığımız bütün toplumsal hastalıkların dermanının bu mirasta yer aldığını söyler. İslam medeniyetinin fıkıhla inşa edildiğini ve Müslümanlara nispet edilen bütün İslâmî ilimler içinde en halis disiplinin fıkıh olduğunu, bir başka kültürden bir şey almadığı gibi diğerlerine tesir ettiğini bu sebeple müctehid imamların görüşlerine saygı duymanın sonrakilerin görevi olduğunu dile getirir. Bu görüşlerden birinin veya onun dışında yeni bir görüşün benimsenebileceğini ancak bunun onlara karşı saygısızlığa sebep olmaması gerektiğini vurgular.¹⁵ Herhangi bir mezhep veya topluluğa mensup olanların benimsediği bir görüşe sübjektif sebeplerle muhalefet etmemek gerekir. Bir görüş ancak kendine denk bir delille reddedilebilir.¹⁶

Akâid-Kelam konusunda insanları avam ve havas olmak üzere iki gruba ayırır. Avam Kur'an ve sünnette belirtilen iman esaslarına inanmakla, havas ise inanç konularında derinlemesine bilgi sahibi olmak ve karşıt görüşte olanların hücumlarına karşı inancı savunabilecek fikrî ve mantikî donanıma sahip olmakla yükümlüdürler. Ebû Zehre, Kelam ilmine tavır alanlara da bu ilmin İslam inancını savunan bir disiplin olduğu gerekçesiyle karşı çıkar. O'na göre bu ilim de ikiye ayrılmalı ve birinci kısım, iman esasları; ikinci kısım da İslami değerler etrafında oluşturulmak istenen şüphelere karşı savunma amacı taşımalıdır.¹⁷

Tefsir ve Tefsir Usûlü ile ilgili görüşleri de şu şekilde özetlenebilir

Kur'ân tefsiri konusunda üç prensip benimsemiştir; Birincisi Arabın anladığı kelime ve üslubun dışına çıkılmamalı; İkincisi Kur'an lafızlarını te'vil ederek modern bilgi nazariyeleri oluşturmak ya da modern bilimsel nazariyeleri nasslardan hareketle ispat yoluna gitmekten sakınmak gerekir. Çünkü bilimsel teorilerde kesinlik yoktur ve bunlar sürekli değişkenlik göstermektedir. Kur'ân-ı Kerim'i teorilerin karmaşık dünyasına sokmak tutarlı bir yol değildir. Üçüncüsü de Kur'ân-ı Kerim'i anlamak için ondaki söz sanatı incelemelerini/belağat sırlarını bilmek ve bunların üzerinde durmak gerekir. Çünkü Kur'ân lafzı ve üslubuyla insanları aciz bırakmıştır.

O'na göre Kur'ân'ın üç açıdan bir başka dile tercümesi uygun olmadığı gibi bu mümkün de değildir: Birincisi lafızları dinleyenlerin zihinlerinde Kur'ân manalarının muhtelif şekilleri vardır. Kur'an'ın açıkça anlaşılan ilk manaya tercüme edilmesi idrak kapasitesinin yükselmesine göre anlaşılabilir diğer muhtemel manaların, lafızların değişken faraziye ve zanna dayanmayan sabit hakikatlerden doğan muhtemel anlamlarının terk edilmesi sonucunu doğurur. Bu makul değildir. İkincisi Kur'ân'ın anlamları, lafızları ve üslubu vardır. Her bir kelimesinin özel bir edebî değeri (belağatı ve fesahatı) vardır. Belîğ bir şiir veya nesirde olduğu gibi metnin belağatının

¹⁵ yıl: 18, sy.3, 15 Mart 1964, s. 147-151.

¹⁶ yıl: 18, sy. 4, 13 Nisan 1964, s. 208-212.

¹⁷ yıl:18, sy. 6, 11 Haziran 1964, s. 339-342; yıl:18, sy. 7, 10 Temmuz 1964, s. 403-407.

zihinlerde uyandırdığı tesiriyle birlikte diğer bir dile tercümesi mümkün değildir. Üçüncüsü de akılları tek bir anlam üzerinde birleştirmek mümkün değildir.¹⁸

Hadis-sünnet konusunda da sünneti terk Kur'ân'ı reddetmektir görüşünü savunan Ebû Zehre hadisleri kabul şartlarını şu şekilde ortaya koyar: Sika ravilerin rivayetleri konusunda bir çatışma (teâruz) varsa rivayet edenlerin daha sika ve sened bakımından daha sağlam, Hz. Peygamberden gelen rivayetlerin meşhur olanına en yakın olanı tercihe şayandır. Eğer rivayet, delalet yönünden kat'î olan bir Kur'ân nassına veya dinde zarfî olarak bilinen bir esasa muhalif ise rivayetin zayıf olduğuna hükmedilir. Rivayet açık bir biçimde aklın verilerine ve bir müfekkirin tereddüt etmeyeceği kat'î hükümlerine ters düşüyorsa bu rivayetin Hz. Peygamber'e nisbetinin sahih olmadığına delil kabul edilir. Çünkü Hz. Peygamber'in sünneti hikmettir. Hikmet ise aklın kat'î önermeleriyle çatışmaz.¹⁹

M.Ebû Zehre'nin kendisine has fikhî görüşlerinden bazılarına şu şekilde işaret etmek mümkündür: İlmî bir sebep yok iken IV. Hicrî asırda Allah'ın ilhamıyla ictihad kapısının kendiliğinden kapanmış olması –zaman zaman bazı alimler onun kapısını açmaya çalışsa da– şer'î hükümleri korumak için Allahın bu ümmete bir lütfudur. Eğer böyle bir anlayış gelişmiş olmasaydı tarihi süreç içerisinde Moğollar gibi İslam dünyasını işgal etmiş olan fesatçıların elinde kötüye kullanılan bir silah olurdu ve bundan Müslümanlar zarar görürdü. Ancak şartlarını taşıyanlar için ictihad kapısı her zaman açıktır.²⁰ Sakal'ın dini bir hükümden ziyade adet olduğunu söylemesi;²¹ özel sigortalının işlemlerinin caiz olmadığını savunması;²² dört mezhebin hilafına aynı anda üç boşamayı bir kabul etmesi;²³ Hz. Peygamber hayatta iken hadislerde neshi caiz görürken²⁴ Kur'ân hükümlerinde neshin cari olmadığını söylemesi²⁵ tercih ve görüşlerinden bazısıdır.

Onun *recm* cezası ile ilgili görüşüne de kısaca değinmek gerekir. *el-'Ukûbe* adlı eserinde, zina suçunun sübutu halinde *muhsan*'ın cezasının *recm* olduğunu savunurken, hatta bu konudaki itirazları reddedip şüphe ortaya çıkarabilecek ihtimalleri irdeleyerek cevaplandırırken²⁶ 1972 yılında Libya Üniversitesi İslam Hukuk Kulübünün düzenlediği toplantıda yaptığı konuşmada muhsan'a uygulanması öngörülen *recm* cezasının sübutunda kat'iyet

¹⁸ yıl:18, sy. 8, 9 Ağustos 1964, s. 465-468; yıl:18, sy. 7, 10 Temmuz 1964, s. 403-407.

¹⁹ yıl:18, sy. 11, 5 Kasım 1964, s. 658-662.

²⁰ *Livâü'l-İslâm*, yıl 18, sy. 5, 13 Mayıs 1964, s. 274-277; Vehdân, s. 191; Ebû Bekir Abdürrâzık, *Ebû Zehre: İmâmu 'asrih*, s. 137-138; Muhammed Ahmed Serrâc, s. 88, 93.

²¹ *İslam Hukuk Metodolojisi*, s. 101.

²² Karaman, *İslam'a Göre Banka ve Sigorta*, s. 200-224.

²³ *el-Ahvâlü's-şahsiyye*, s.303-309.

²⁴ *Livâü'l-İslâm*, sy. 11, yıl:18, 5 Kasım 1964, s. 658-662.

²⁵ *Livâü'l-İslâm*, sy. 10, yıl:18, 7 Ekim 1964, s. 593-597; *Zehretü't-tefâsîr*, I, 355-358.

²⁶ *el-'Ukûbe*, s. 99-101.

bulunmadığı görüşünü savunmakla kalmamış doğrudan doğruya recmi reddetmiştir.²⁷

Aynı toplantıda beraber bulundukları Mustafa Ahmed ez-Zerkâ'nın naklettiğine göre Ebû Zehre orada şu görüşleri dile getirmiştir: Hz. Peygamber'in, zina suçu sabit olan muhsana recm'le hükmettiği yönünde naklolu-nan haberler ve bu konudaki hadislerin sübutunda *şekk* vardır. Recm, ölüm cezalarının insanın tasavvur edebileceği en sert şeklidir. Duyanın kalbini ürperten böyle bir cezayı, son derece merhametli ve şefkatli bir kalbe sahip olan peygamberin uygulamış olması tasavvur edilemez. Sonra bu görüşünü ispat sadedinde şu düşünceden güç alır: Kur'ân-ı Kerîm zina suçunun cezası ile ilgili muhsan olan ve olmayan ayırımı yapmaksızın bir tek hüküm getirmiştir. O da yüz kamçıdır.²⁸ Keza Kur'ân-ı Kerîm köle ve cariyelerin işlediği zina suçunun cezasını hürlerle uygulananın yarısı olarak (elli kamçı) belirlemiştir.²⁹ Oysa ölümle sonuçlanan recm cezasının bölünme imkanı yoktur.³⁰

Bu toplantıda beraber bulundukları Yûsuf el-Karadâvî de onun bu görüşünü yirmi yıl sakladığını, bu toplantıda açığa vurduğunu ve katılımcıların tepkisini topladığını ifade ettikten sonra kendisinin de Ebû Zehre'ye "bu cezanın *ta'zîr* kapsamında olabileceği" şeklinde bir itirazda bulunduğunu ancak Ebû Zehre'nin "*Recm cezasının aslı itibarıyla Yahudi şeriatına ait olduğunu ve rahmet dini olan İslamın zuhuruyla bu uygulamanın neshedildiğini*" ifade ederek karşılık verdiğini nakleder.³¹ Karadâvî bu ifadeleriyle Ebû Zehre'nin tepkilerden çekindiği için uzun süre bu görüşünü gizlediğine imada bulunur.

III-ESERLERİ

A-Tefsîr ve Kur'ân İlimleri:

1. *Zehretü't-tefâsîr*: Kur'ân-ı Kerîm'in Neml suresinin 73. ayetine kadar olan tefsiridir. Tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir. Aylık *Livâü'l-İslâm* dergisinde yayımlamış olduğu Kur'an-ı Kerîm tefsirinin daha düzenli bir şekilde kitap haline getirilmesi düşüncesinden doğmuş bir eserdir. Daha çok dirayet tefsiri özelliği taşıyan bu çalışmanın mukaddimesinde amacını iki şekilde ifade eder. Birincisi hacimli klasik tefsirler, mezhebî kalıplar veya gramatik tahliller yahut da tartışmalı konulardaki cedel üslubu, ihtilaflar ve farklı görüşlerin detaylı şekilde serdedilmesiyle anlamı dağıtmakta ve böylece Kur'ân'ın mucizevi yönü kapalı kalmakta/gölgelenmektedir. Muhtasar tefsirlerde ise Kur'ân'ın aydınlatıcı özelliği kendisini göstermekle birlikte -her ne kadar anlam etrafında tartışmaya çok fazla yol açmasa da- manayı muay-

²⁷ Mustafa Ahmed ez-Zerkâ', *el-Fetâvâ* (nşr. Mecd Ahmed Mekki), Dimaşk 1425/2004, s. 391; Muhammed Ahmed Serrâc, s. 85, 96.

²⁸ Nûr (24), 2.

²⁹ Nisâ' (4), 25.

³⁰ Mustafa Ahmed ez-Zerkâ', *el-Fetâvâ*, Dimaşk 1425/2004, s.391.

³¹ Mustafa Ahmed ez-Zerkâ', *el-Fetâvâ*, Dimaşk 1425/2004, s.393-384, dipnot: 2..

yen bir mezhebe göre vermektedir. İkincisi de Kur'ân-ı Kerîm'in yerleşik ilkelere aykırı olmasına rağmen müfessirlerin bir mana üzerinde mutabakat sağlamaları ve böylece kendilerinin hata etmeleri yanında başkalarını da hataya düşürmeleridir. Oysa bize düşen onlara muhalefet ederek bu tür anlamları tashih etmek Kur'ân'ın şanına, Peygamberliğin kemaline yaraşır biçimde hak olanı söylemektir. Allah'ın Kitabı ve Rasûlünün sünneti onların sözlerinden daha yücedir ve dikkate alınacak ölçü de bu olmalıdır. Devamında da üç noktaya dikkat çekmektedir. Birincisi az kullanılan garîb kelimelere zorunlu olmadıkça yer vermemiştir. İkincisi manaya tesir etmedikçe kıraat farklılıklarına değinmemiş ancak anlamı etkilemişse tamamına işaret etmiştir. Üçüncüsü lafzı itibariyle muciz olmakla birlikte zengin ve derinlikli anlam ifade eden bazı ayetlerin tefsirinde okuyucuyu bu anlamlara yaklaştırmak için sözü uzatmıştır (I, 18-19). Eser Kahire'de Dârü'l-Fikri'l-Arabî tarafından 10 cilt halinde basılmıştır.

2. *el-Mu'cizetü'l-kübrâ (el-Kur'ân)*: Bu esere, yazmayı planladığı tefsirinin mukaddimesi olarak başlamış ancak hacmi artınca müstakil bir kitap olarak yayımlanmıştır (*Zehretü't-tefâsîr*, "Mukaddime", I, 15-16). Kur'ân-ı Kerîm'in nüzulü, tarihi, tefsiri, kıraatı, tilaveti ile ilgili konularla mucizevi özelliklerini ele alan hacimli bir eserdir. Hayatının son dönemlerinde kısıtlılık konulduğu zamanda kaleme aldığı bu eser (1969'da yazmaya başlamış) ilk defa 1971 yılında Kahire'de Dârü'l-Fikri'l-Arabî tarafından basılmıştır (1977, 2.bs.).

B- Biyografik Eserler:

3. *Hâtemü'n-nebiyyîn*: Hz. Peygamber'in hayatını konu alan bu eser Kahire'de iki cilt halinde yayımlanmış (1973, 1.bs., Dârü'l-Fikri'l-Arabî) ve *Son Peygamber Hz. Muhammed* adıyla Mehmet Keskin tarafından Türkçeye çevrilerek İstanbul'da dört cilt halinde basılmıştır (1993, Birleşik Yayıncılık/Kitabevi).

4. Dört mezhep imamının yanı sıra Zeyd b. Ali, Ca'fer es-Sâdık, İbn Hazm ve İbn Teymiyye'den oluşan sekiz imamın biyografilerini ayrı ayrı hacimli bir şekilde ele almış ve bu eserlerde mezhep imamlarının hayatı, eserleri, ilmi metotları, görüşleri, mücadeleleri, kendileri hakkındaki iddialar, o mezhebe mensup alimlerin faaliyetleri, mezheplerinin yayılış coğrafyası ve buna tesir eden etkenler, mezhepler arası tartışma konularını objektif kriterlere uygun olarak o mezhebin kaynak değeri taşıyan eserlerinden hareketle ele almış ve tercihlerde bulunmuştur. Bu eserlerde hayatını ele aldığı alimin müntesipleri tarafından dile getirilen abartılı ifadeleri ile karşıtlarının aşırı sayılabilecek tenkitlerinden etkilenmeden tarafsız değerlendirmeler yapması, mezhep görüşlerinin İslami düşüncenin bir parçası olduğunu ve yeri geldiğinde bunların her birinden istifade edilmesi gereken zenginlikler olduğuna işaret etmek istemesi ile izah edilmektedir. Bu eserler şunlardır:

• *el-İmâm Ebû Hanîfe: Hayâtühû ve 'asruhû-ârâuhû ve fikhuhû*, 1947'de Kahire'de basılmıştır (Dârü'l-Fikri'l-Arabî). Eser Osman Keskiöğlü tarafından *Ebû Hanîfe* adıyla Türkçeye tercüme edilmiş ve 1962 yılında Ankara'da Diyanet İşleri Başkanlığı; 1966 yılında İstanbul'da Üçdal neşriyat tarafından; 1981 yılında Can Kitabevi tarafından da Konya'da basılmıştır.

• *el-İmâm Zeyd: Hayâtühû ve 'asruhû-ârâuhû ve fikhuhû*, Kahire, 1959 (Dârü'l-Fikri'l-Arabî). Kitap Salih Parlak ve Ahmet Karababa tarafından *İmâm Zeyd* adıyla Türkçeye tercüme edilmiş ve İstanbul'da basılmıştır (1993, Şafak Yay.), Urduca'ya da tercüme edildiği bazı araştırmalarda nakledilmektedir (Nâsir Mahmûd Vehdân, s. 281).

• *el-İmâm es-Sâdık: Hayâtühû ve 'asruhû-ârâuhû ve fikhuhû*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikri'l-Arabî). Eser İbrahim Tüfekçi tarafından *İmam Cafer* adıyla Türkçeye tercüme edilerek 1992 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır (Şafak Yayınları).

• *el-İmâm Mâlik: Hayâtühû ve 'asruhû-ârâuhû ve fikhuhû*, Kahire 1365/1946'de (1. bs. Mektebetü'l-Encilû; 1952 (2. bs. Dârü'l-Fikri'l-Arabî) basılmıştır. Eser *İmam Malik: Hayatı- Görüşleri-Fıkhı* adıyla Osman Keskiöğlü tarafından Türkçeye tercüme edilerek Ankara'da basılmıştır (1984, Hilal Yayınevi), Urduca'ya da tercüme edildiği bazı araştırmalarda nakledilmektedir (Nâsir Mahmûd Vehdân, s. 281).

• *el-İmâm eş-Şâfi': Hayâtühû ve 'asruhû-ârâuhû ve fikhuhû*: İlk baskısı Mektebetü Vehbe tarafından 1364/1945'de Kahire'de yapılmış; daha sonra Dârü'l-Fikri'l-Arabî tarafından 1948 yılında yeniden basılmıştır. Osman Keskiöğlü tarafından *İmam Şafi'* adıyla Türkçeye tercüme edilmiş ve 1969 yılında Ankara'da basılmıştır (1987, 2.bs.; DİB yay.), Urduca'ya da tercüme edilmiştir (Nâsir Mahmûd Vehdân, s. 281).

• *el-İmâm Ahmed b. Hanbel: Hayâtühû ve 'asruhû-ârâuhû ve fikhuhû*, Kahire, 1947 (Dârü'l-Fikri'l-Arabî). *Ahmed b. Hanbel: Hayatı, Görüşleri, Fıkhta Yeri* adıyla Osman Keskiöğlü tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve 1984 yılında Ankara'da Hilal Yayınları tarafından basılmıştır. Urdu diline çevrilmiştir (Nâsir Mahmûd Vehdân, s. 281).

• *el-İmâm İbn Hazm el-Endelüsî: Hayâtühû ve 'asruhû-ârâuhû ve fikhuhû* Kahire, 1954 (Dârü'l-Fikri'l-Arabî). Eser *İbn Hazm* adıyla Osman Keskiöğlü ve Gündüz Ercan tarafından Türkçeye tercüme edilerek İstanbul'da basılmıştır (1996, Buruc Yay.), Urduca'ya da tercüme edilmiştir (Nâsir Mahmûd Vehdân, s. 281).

• *el-İmâm İbn Teymiyye: Hayâtühû ve 'asruhû-ârâuhû ve fikhuhû*, Kahire, 1952 (Dârü'l-Fikri'l-Arabî). *Şeyhulislâm Ahmed İbn Teymiyye: Hayatı-Görüşleri-Fıkhtaki Yeri, Usulü* adıyla Osman Keskiöğlü tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve 1987 yılında Ankara'da Hilal Yayınları tarafından basılmıştır. Ayrıca Nusreddin Bolelli-Vecdî Akyüz-Adil Bebek tarafından *İmam*

İbn Teymiye: Hayatı-Fikirleri-Eserleri-Çağı ve Fıkhi adıyla ikinci bir tercümesi yapılmış ve İslamoğlu Yayıncılık tarafından 1988 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Urdu diline de çevrilmiştir (Nâsir Mahmûd Vehdân, s. 281).

Fıkıh ve Fıkıh Usûlü İle İlgili Eserleri:

5. *Usûlü'l-fıkıh*: Fıkıh usûlü alanında yazılmış modern eserlerin ilklerinden olan bu kitabın, önsözünden anlaşıldığı kadarıyla daha ziyade Mısır'daki hukuk fakültelerinde okuyan öğrencilerin derslerinde kolaylık sağlamak amacıyla kaleme alındığı ortaya çıkmaktadır. Yer yer mezhepler arası mukayeselere de yer verilen ve fıkıh usûlünün bütün konularını sistematik bir şekilde özet olarak ele alan kitap Kahire'de basılmıştır (1957, 1.bs.; 1958, 2.bs., Dârü'l-Fikri'l-Arabî). Eser ayrıca Abdulkadir Şener tarafından ayetlerin numaraları, atıf yapılan hadislerin ve yeri geldikçe de kaynakların yerlerine işaret edilerek *İslam Hukuku Metodolojisi: 'Fıkıh Usûlü'* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş ve alfabetik terimler sözlüğü ilavesiyle İstanbul'da yayımlanmıştır (Ankara, ts. Fon Matbaası, 3. bs.)

6. *Muhâdarât fî usûli'l-fıkhi'l- Ca'ferî*: Ca'feriyye mezhebinin fıkıh usulü ile ilgili bir eserdir. Kahire'de Ma'hedü'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye tarafından 1956 yılında basılmıştır.

7. *eş-Şerî'atü'l-İslâmiyye*: 1956 yılında Halep'te verdiği konferansın metni olup vefatından sonra öğrencileri tarafından kitap haline getirilerek Beyrut'ta 1407/1987 yılında yayımlanmıştır (Dârü'l-Fârûk).

8. Ceza hukuku alanında modern tasnife göre İslam hukukunun suç ve ceza teorisini inceleyen iki bölümlük bir eser kaleme almıştır. Bazı araştırmacılarca, bu eserleri ile o günümüz ceza hukukuyla mukayeseli bir şekilde İslam ceza hukukunu Modern sistematığe uygun bir biçimde ilk defa ele alan alim kabul edilmekte ise de (Ebû Bekir Abdürrâzık, s. 17, 68) Abdülkadir Üdeh'in (ö. 1954) *et-Tesrî'u'l-cinâiyyü'l-İslâmî*'si bundan öncedir. Kitap önce *el-Cerîme ve' el-'ukûbe fî'l-fıkhi'l-İslâmî* adıyla Mektebetü'l-Encilû tarafından 1956 yılında Kahire'de neşredilmiş daha sonra da suç ve ceza kısımları ayrı birer cilt olmak üzere *el-Cerîme fî'l-fıkhi'l-İslâmî* (1.c.) ve *el-Ukûbe fî'l-fıkhi'l-İslâmî* (2.bs.) şeklinde iki eser olarak Kahire'de Dârü'l-Fikri'l-Arabî tarafından yayımlanmış; İbrahim Tüfekçi tarafından da *İslam Hukukunda Suç ve Ceza* adıyla Türkçe'ye tercüme edilerek iki cilt halinde İstanbul'da 1994 yılında Kitabevi tarafından basılmıştır (1.cilt suç; 2. cilt, ceza ile ilgili).

9. *el-Alâkâtü'd-devliyye fî zılli'l-İslâm*: 1383/1964 yılında Mecma'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye'nin düzenlediği konferansa sunduğu tebliğ'in kitaplaşmış şeklidir. Beşeri münasebetlerin temelinde yer alan ahlaki değerlerle sulh ve savaş durumunda Devletler arası ilişkileri konu alan küçük hacimli bir kitaptır. Önce ed-Darü'l-Kavmiyye tarafından Kahire'de basılmış (1964) sonra da Dârü'l-Fikri'l-Arabî yeniden neşretmiştir. *İslâm'da Beşerî Münasebetler* adıyla

Hüseyin Algül ve Osman Şekerci tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve 1971 yılında İstanbul'da basılmıştır (Şâmil Yayınevi).

10. *Nazariyyetü'l-harb fi'l-İslâm*: İslam savaş hukuku ve ilgili kavramları tahlil eden küçük hacimli bir kitaptır. Eser, İslam açısından savaşın sebepleri, İslam hukuku açısından uluslararası ilişkilerin esasları, savaş öncesinde, esnasında ve sonrasında uygulanacak siyaset ile ilgili esasları ele almaktadır. Kahire'de Meclisü'l-A'lâ li's-şü'ûni'l-İslâmiyye tarafından 1380/1961 yılında neşredilmiştir. Kitap Almanca ve İngilizce'nin yanı sıra Ceza Ahmed Kasem tarafından *La Conception de la Guerre dans L'Islam* adıyla Fransızca'ya tercüme edilmiş, Cemal Karaağaçlı bu tercümeyi Türkçeye *İslam'da Savaş Kavramı* ismiyle çevirmiş ve İstanbul'da basılmıştır (Fikir Yayınları, 1976 (1. bs.); 1985 (2. bs.).

11. *el-Milkiyye ve nazariyyetü'l-akd*: Eser girişte özet olarak İslam hukuk tarihine yer vermekte ve hicrî dördüncü asrın ortalarına kadar olan dönemi değerlendirmekte; birinci bölümde mal ve mülkiyet hakkı kavramları ile diğer hükümlerini işlemekte; ikinci bölümde de İslam hukukunda akit nazariyesini ele almaktadır. Eser Kahire'de Dârü'l-Fikri'l-Arabî tarafından basılmıştır (1977).

12. *Muhâdarât fi'l-vakf*: Vakfın tarihçesi, çeşitleri, kurulması ve işleyişi ile hükümlerini konu alan hacimli bir eserdir. Eserin yazılmasında, özellikle bazı insanların daha çok da kızların mirastan paylarını azaltmak amacıyla aile/zürri vakıflara yönelmeleri; zalim idarecilerden mallarını koruma amacıyla kendilerine vakfetme daha sonra da yağmalama yoluna gitmeleri gibi süistimallerin yaygınlaşması üzerine bazı hükümetlerin İslam toplumlarında önemli hayrî hizmetler ifa etmiş bulunan vakıfların ıslahı çalışmalarına gitmesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Kitap 1959 yılında Kahire'de (Ma'hedü'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye) sonra da Dârü'l-Fikri'l-Arabî tarafından basılmıştır.

13. *Müşkiletü'l-evkâf*, 1935 yılında Kahire'de basılmıştır (Matba'atu Nûrî).

14. *Buhûs fi'r-ribâ*, İslamdaki faiz yasağını ele alan bir risaledir. *Mevsû'atü'l-Fıkhi'l-İslâmî* için yazdığı "er-Ribâ" maddesinin kitap haline getirilmiş şeklidir. Yahudilik ve Hristiyanlıktaki riba yasağı ile filozofların riba konusundaki görüşlerini ele alarak başlar ve İslam'ın faiz teorisini özet bir biçimde ortaya koyar. Kahire'de basılmıştır (Dârü'l-Fikri'l-Arabî).

15. *el-Ahvâlü's-şahsiyye*: İslam Aile Hukuku ile ilgili dört bölümden oluşan hacimli bir eserdir. Birinci bölümde evlilik öncesi ilişkiler ve evlenme akdinin kuruluşu; ikinci bölümde evlilik sonrasında eşlerin birbirlerine karşı hak ve vazifeleri; üçüncü bölümde evlilik akdinin sona ermesi ve sonuçları; dördüncü bölümde çocukların hakları ele alınmaktadır. Eser Kahire'de 1948 yılında Mektebetü Muhaymir tarafından daha sonra da 1950 (2.bs) ve 1957 (3. bs.) yıllarında basılmıştır (Dârü'l-Fikri'l-Arabî).

16. *Muhâdarât fî akdi'z-zevâc ve âsâruhû, mukârene beyne'l-mezâhibi'l-fikhiyye ve'l-kavânini'l-Arabiyye*: İslam ülkelerinde yürürlükte bulunan kanunlar ve Mezheplerle mukayeseli olarak evlenme akdini konu alan bir eserdir. Kahire'de Ma'hedü'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye tarafından 1948'de sonra da Dârü'l-Fikri'l-Arabî tarafından 1971 yılında basılmıştır.

17. *el-Velâye ale'n-nefs*: Kendisinden, Arap Birliğine bağlı Yüksek Arap Dili Araştırmaları Enstitüsündeki öğrencilere, İslam hukuku derslerinde "şahsa velâyet" konusunu okutmasının talep edilmesi üzerine bu eseri kaleme almıştır. Eser küçüklerin himayesi konusunda İslam'ın gösterdiği ihtimam, şahsa velayetin sebepleri ve sınırları; şahsa velayetin zamanı, sınırı velinin görevleri ile velayetin sona ermesi; velilerde aranan şartlar ve velinin azli; evlendirme velayetinin sınırlarını yer yer Arap ülkelerinin yürürlükte olan kanunlarıyla da karşılaştırarak mezhepler arası mukayeseli bir biçimde ele almaktadır. Beyrutta 1970 yılında (Dâru'r-Râidi'l-'Arabî); 1994 yılında Kahire'de Dârü'l-Fikri'l-Arabî tarafından basılmıştır.

18. *Şerhu Kânûni'l-vasiyye*: 1950 yılında Kahire'de Mektebetü'l-Encilû sonra da Dârü'l-Fikri'l-Arabî tarafından basılmıştır (1978), ayrıca Urduca'ya da tercüme edilmiştir (Nâsir Mahmûd Vehdân, s. 281).

19. *Ahkâmü't-terikât ve'l-mevâris*: İslam miras hukukunu kolaylaştırılmış üslupla ele alan bir kitaptır. 1949 yılında Matba'atu Muhaymir peşinden de ts., Dârü'l-Fikri'l-Arabî tarafından Kahire'de basılmıştır.

20. *el-Mîrâs 'inde'l-Ca'feriyye*: Ca'feriyye mezhebine göre yazılmış miras hukuku ile ilgili bir eserdir. 1955'de Kahire'de (Ma'hedü'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye); 1970'de Beyrutta (Dâru'r-Râidi'l-'Arabî); 1984 yılında da Tahran'da basılmıştır.

21. Mustafa Ahmed ez-Zerkâ'nın sigorta ile ilgili görüşlerine karşı yazmış olduğu mutalaa "Büyük Üstad Prof. M. Ebû-Zehra'nın Cevabî Yazısı" adıyla Hayreddin Karaman tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek *İslâm'a Göre Banka ve Sigorta* adlı eserin son tarafında yayımlanmıştır (İstanbul 1981, s. 200-224).

22. Zekatla ilgili bir çalışması Osman Şekerci tarafından *Uygulamalı Zekat Hukuku: Temel Kaideler* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Konya'da basılmıştır (1978).

C- Dinler Tarihi İle İlgili Eserleri:

23. *Muhâdarât fî'n-nasrâniyye*: Hristiyanlık üzerine Üniversitede vermiş olduğu on konferansı ihtiva eden bir eserdir. Her bir konferans bir bölüm teşkil etmektedir. Bunlar; Kur'ân-ı Kerîm'e göre Hristiyanlık, Hz. İsa'dan sonra Hristiyanlık, Hristiyanların kutsal kitapları, Hristiyanlığın ikinci kaynağı resullerin mektupları, Hristiyan kaynaklarının ilmi açıdan tetkiki, Hristiyanlıkta inanç sistemi, Hristiyanlıkta konsiller, Hristiyanlıkta mezhepler, Doğu ve Batı kiliseleri, Hristiyanlıkta reformlar'dır. Kitap ilk

defa Matba'atü'l-Ulûm tarafından 1942'de daha sonra da 1968/1949 (2.bs.) ve 1381/1966 (3.bs., Matbaatü'l-Medenî) yıllarında Kahire'de basılmıştır. Akif Nuri tarafından *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş ve 1978 yılında İstanbul'da basılmıştır (Fikir Yayınları). Yine bu kitabın İngilizce, Fransızca ve Urduca'ya tercümeleri; A.B.D.'de yayımlanan bazı dergiler tarafından kısa bir özeti yayımlanmıştır.

24. *Mukâranâtü'l'-edyân: ed-Diyânâtü'l'-kadîme*: Ezher Üniversitesi Usûlü'd-Dîn Fakültesi öğrencileri için ders kitabı olarak yazdığı mukayeseli dinler tarihi ile ilgili bir eserdir ve eski Mısır dinleri, Brahmanizm, Budizm, Konfüçyanizm, Yunan ve Roma Putperestliği'ni ele almaktadır. 1938 (1.bs.) ve 1965 (2.bs.) yılında Kahire'de basılmıştır (Dârü'l-Fikri'l-Arabî).

D- Cedel ve Hitâbet İle İlgili Eserleri:

25. *Târîhu'l'-cedel*: Cedel tarihi ile ilgili hacimli bir eserdir. İhtilafın sebepleri ve kaynağı, Cahiliyye dönemi Arapları ile diğer dinlerde cedel, Hz. Peygamber dönemi ve Kur'ân'da cedel, Hz. Peygamberden sonra ümmetin bölünmüşlüğü'nün sebepleri, siyasî-itikadî ve fikhî mezheplerde cedel, son olarak da cedel hatiplerinden Hasan el-Basrî ile Vâsıl b. Atâ'nın hayatına yer veren bir kitaptır. Kahire'de basılmıştır (1935, Matbaatü'l-ulûm; 1943, 1.bs., 2. bs., 1980, Dârü'l-Fikri'l-Arabî).

26. *el-Hatâbe: Usûlühâ-Târîhuhâ fî ezheri usûrihâ 'inde'l'-Arab*: Ezher Üniversitesi Usûlü'd-Dîn Fakültesinde girmiş olduğu hitabet derslerindeki notlarından oluşan hacimli bir eserdir. Girişte hitabet sanatının esasları ve kurallarından bahseder. Daha sonra İbn Rüşd'ün Aristo'nun *el-Hâtâbe/Rhetorica* adlı eserinden yaptığı ihtisarı ile İbn Sînâ'nın *Kitâbü's-Şifâ*'sının hitabet bölümünün özetleri yanında modern fikirlere de yer verir. Bunun yanında tarihi süreç içinde hitabet'in nasıl şekil aldığını değerlendirir. Kahire'de basılmıştır (1934, Matbaatü'l-'Ulûm, 1.bs.; ts., Dârü'l-Fikri'l-Arabî).

E- Mezhepler Târîhi:

27. *Târîhu'l'-mezâhibi'l'-İslâmiyye: I- Fî'siyâse ve'l-'akâid; II- Fî Târîhi'l'-Mezâhibi'l'-fikhîyye*: Siyâsî, itikadî ve fikhî mezhepler tarihi ile ilgili iki ciltlik bir eserdir. Birinci ciltte kısaca görüş ayrılığının sebeplerine yer verildikten sonra şîa ve hâricîler bütün kollarıyla, peşinden de eski ve yeni itikadi mezhepler ele alınmakta; İkinci ciltte de meşhur dört mezhep imamının yanı sıra Zâhirîlik ve İbn Hazm, Zeyd b. Ali ve Zeydîlik ile Ca'fer es-Sâdık'ın hayatı ve görüşleri ile fıkhîtaki metoduna yer verilmektedir. Özellikle bu kısım daha önce hazırlamış olduğu sekiz alim'in biyografilerinden özetlenerek okuyuculara kolaylık sağlaması amacıyla yazılmıştır. Eser Kahire'de Dârü'l-Fikri'l-Arabî tarafından basılmıştır. Eser'in siyâsî ve itikadî mezhepleri konu alan birinci cildi Ethem Ruhi Fiğlalı ve Osman Eskicioğlu tarafından *İslamda Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi* adıyla Türkçeye tercüme edilerek İstanbul'da Yağmur Yayınevi tarafından (1970) basılmış; yine aynı cilt aynı isimle Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin tarafından tercüme edilerek İstanbul'da

Hisar Yayınevi'nce neşredilmiştir (1983). Eserin fikhî mezheplerden bahseden ikinci cildi ise Abdulkadir Şener tarafından *İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilerek Ankara'da dört cilt halinde yayımlanmıştır (1968-69, 2. bs. Hisar Yayınevi 1983). Kitabın tamamı ise *İslam'da İtikadî, Siyâsî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi* adıyla Sıbğatullah Kaya tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek İstanbul'da basılmıştır (1996; 2004).

F- Sosyoloji İle İlgili Eserleri:

28. *Tanzîmü'l-üsre ve Tanzîmü'n-nesl*: İslâmî Araştırmalar Akademisi'ndeki bazı arkadaşlarının o dönemde gündemde olan İslam açısından kadın, aile planlaması, çok evlilik ve talakın sınırlandırılması konularında bir eser yazmasını istemeleri üzerine kaleme aldığı bir kitaptır. Bu konuların yanı sıra 1900'lü yılların başından itibaren Aile hukuku alanında İslam ülkelerinde yapılan tartışmalar ve kanunlaştırma hareketlerine de yer vermektedir. Kahire'de basılmıştır (ts., Dâru'l-Fikri'l-Arabî).

29. *et-Tekâfü'l-İctimâ'î fî'l-İslâm*, İslâmî Araştırmalar Enstitüsü'nün (Ma'hedü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye) talebi üzerine kaleme aldığı küçük hacimli bir eser olup toplumsal dayanışma, mülkiyet hakkı ve sınırları -arazi ve maden mülkiyeti-, İslam açısından çalışmanın önemi, zekât, kefaretlar ve vakıfların sosyal yardımlaşmadaki yerini ele alan bir eserdir. Kitap önce ed-Dâru'l-Kavmiyye tarafından 1384/1964 sonra da Dâru'l-Fikri'l-Arabî tarafından Kahire'de basılmış ve E. Ruhi Fığlalı ile Osman Eskicioğlu tarafından *İslâm'da Sosyal Dayanışma* adıyla Türkçe'ye tercüme edilerek İstanbul'da yayımlanmıştır (1969, 1. bs.; 1976, 2. bs. Yağmur Yayınevi).

30. *Tanzîmü'l-İslâm li'l-müctema'*, İslam öncesi toplumların yapısını ele aldıktan sonra; İslam toplumunu oluşturan temel değerler; aile ile ilgili esaslar, çocuk hakları, sosyal dayanışma, sosyal ilişkileri konu alan bu çalışma 1385/1965 Mayıs'ında Mecma'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye'nin düzenlediği konferansa sunduğu tebliğ'in kitaplaşmış şeklidir. Önce el-Mektebetü'l-Encilû daha sonra da Dâru'l-Fikri'l-Arabî tarafından Kahire'de basılmıştır.

31. *el-Mücteme'u'l-insânî fî zillî'l-İslâm*, 1966 yılında Mecma'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye'nin düzenlediği konferansa sunduğu tebliğ'in kitaplaşmış şeklidir. Önce Dâru'l-Fikri'l-Arabî sonra da Darü'l-İhlas tarafından Kahire'de neşredilmiş (1986) ve Osman Şekerci tarafından *İslamın Gölgesinde İnsanlık* adıyla Türkçe'ye çevrilerek İstanbul'da basılmıştır (1970, Sinan Yayınevi). Ayrıca İngilizce ve Fransızca'ya da tercümeleri vardır (Nâsir Mahmûd Vehdân, s. 282).

32. *er-Red 'alâ meşrû'î vizâreti's-şü'ûnî'l-ictimâ'yye fî'l-üsre*: Vefatından kısa bir süre önce Sosyal İşler Bakanlığının hazırladığı kanun tasarisini tenkit amacıyla yazdığı bir eser olup Kahire'de Matba'atü'l-Ezher tarafından neşredilmiştir (1394/1974).

33. Bir eseri de *İslam'da Toplum Düzeni* adıyla M. Vesim Taylan- Nurettin Demir tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek 1993 yılında İstanbul'da Kayıhan Yayınevi tarafından basılmıştır.

G- Siyasî Konularla İlgili:

34. *el-Vahdetü'l-İslâmiyye*: Kitap dört bölümden oluşmakta olup birinci bölümde İslamın evrenselliği; ikinci bölümde Hz. Peygamber'in İslam birliğini tesis süreci ve bu birliği temellendirdiği esaslar; üçüncü bölüme hulafa-i raşidin döneminden sonra başlayan dağılma ve dördüncü bölümde de günümüzde Müslümanların siyasi, ekonomik ve kültürel birliğinin nasıl sağlanacağı üzerinde durulmaktadır. 1985 yılında Kahire'de (el-Mektebetü'l-Fennî); 1972'de Beyrut ve sonra da Dâru'l-Fikri'l-Arabî tarafından Kahire'de basılmıştır. Eser İbrahim Sarmış tarafından İslam Birliği adıyla Türkçeye tercüme edilmiş ve 1996 yılında Konya'da basılmıştır (Esra Yayınları), Ayrıca İngilizce ve Fransızca'ya da tercümeleri vardır (Nâsır Mahmûd Vehdân, s. 282).

35. *el-Cezâiru'l-müslime*, Kahire'de Ma'hedü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye tarafından neşredilmiştir.

36. *ed-Da've ile'l-İslâm*: 1973 yılında Mecma'u'l-buhûsi'l-İslamiyye'de sunduğu İslam'a davet görevi, tarihi ve metodu konulu tebliğin kitap haline getirilmiş halidir. Kahire'de Dâru'l-Fikri'l-Arabî tarafından basılmış olup Maşuk Aydın tarafından *İslama Davet* adıyla Türkçe'ye tercüme edilerek İstanbul'da yayımlanmıştır (ts., Birleşik Yayıncılık), Ayrıca İngilizce ve Fransızca'ya da tercümeleri vardır (Nâsır Mahmûd Vehdân, s. 282).

H- Makale ve Tebliğler:

37. "Nazarât fî Kânûni'l-üsre", *Mecelletü'l-Kânûn ve'l-İktisâd*, sy. 7, Kahire 1937, s. 37, 225, 971.

38. "Meşrû'u'l-Kânûni'l-hâs bi-takyîdi't-talâk ve te'addüdi'z-zevcât" *Mecelletü'l-Kânûn ve'l-İktisâd*, sy. 15 (1945), s.125.

39. "Nazarât fî Meşrû'i Kânûni'l-Vasiyye", *Mecelletü'l-Kânûn ve'l-İktisâd*, sy. 13 (1943), s.247.

40. "İslâhu'l-üsre", *Mecelletü'l-Kânûn ve'l-İktisâd*, sy. 24 (1954), s.1-50.

41. "Bahsün fî's-siyâseti'l-İslâmiyye", *Mecelletü'l-Kânûni'd-Devliyyi'l-Mısıriyye*

42. *Mesâdiru'l-fıkhi'l-İslâmî*, Kahire'de Ma'hedü'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye tarafından 1956 yılında basılmıştır (165 s.).

43. "Nazra ile'l-ukûbe fî'l-fıkhi'l-İslâmî", *Mecma'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*, Eylül 1968 (IV. toplantı).

44. "Dîvânü'l-mezâlim fî'l-İslâm", *el-Kânûn ve'l-'ulümü's-siyâsiyye*, Kahire 1960, s. 357-373 (el-Meclisü'l-A'lâ li's-sekâfe yayını).

45. *Mukârene beyne'l-fikhi'l-İslâmî ve'l-Kânûni'r-Rûmânî*, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-şü'ûni'l-İslâmiyye tarafından neşredilmiştir (1381/1961).

46. "İsâetü İsti'mâli'l-hak": İslam hukukunda hakkın kötüye kullanılması yasağını tahlil eden geniş muhtevalı bir tebliğ olup 16-21 Şevval 1380 tarihinde Dimaşk'ta düzenlenen Üsbû'u'l-fikhi'l-İslâmî ve Mihricân İmâm İbn Teymiyye adlı sempozyumda sunulmuş, önce *Mecelletü Kazâyâ'l-Hükûme*, V/3, Kahire 1961, s. 82-111; sonra da sempozyum tebliğleriyle birlikte "et-Te'assüf fi'sti'mâli'l-hak" şeklinde sempozyum'un ismiyle 1382/1963 yılında Kahire'de basılmıştır (s.21-97).

47. "et-Ta'rîf bi-İbn Teymiyye", *Üsbû'u'l-fikhi'l-İslâmî ve Mihricân İmâm İbn Teymiyye*, s.657-714.

48. "İbn Haldûn ve'l-Fıkhu ve'l-Kazâ", 2-6 Ocak 1962 tarihinde Kahire'de düzenlenen İbn Haldûn sempozyumuna sunduğu tebliğdir. *Buhûs A'mâli Mihricân İbn Haldûn*, Kahire 1962, s. 611-638 (el-Merkezü'l-Kavmî li'l-Buhûsi'l-ictimâ'iyye ve'l-cinâ'iyye).

49. "Nizâmü'n-nefekât ve't-tekâfülü'l-ictimâ'î fi'l-İslâm", 6-13 Mayıs 1967'de Kahire'de düzenlenen konu ile ilgili sempozyuma sunduğu tebliğidir. *Buhûsu usbû'i'l-fikhi's-sâlis*, Kahire 1390/1970 (el-Hey'etü'l-âmmе li'l-metâbi').

50. "et-Tevbe ve eseruhâ fi'l-hudûd fi'l-fikhi'l-İslâmî", aynı eser içinde s.327-388.

51. *Bahsün fi Kânûni'l-üsre* (Washington Uluslar arası Hukuk Enstitüsü tarafından İslam Hukuku ile ilgili bir kitap içerisinde neşredilmiştir).

52. "el-Milkiyye bi'l-hilâfe beyne's-şerî'ati'l-İslâmiyye ve'l-Kânûni'r-Rûmânî", *Mecelletü'l-Kânûn ve'l-İktisâd*, sy. 21 (1951), s.108 (el-Mektebetü'l-Fennî li'n-neşr, İslam Kültürü serisi içinde yayımlamayı taahhüt etmiştir), Urduca'ya tercüme edildiğini Nâsir Mahmûd Vehdân (s. 281) ifade etmektedir.

53. "An Analytical Study of Dr. Schacht's Illusions", *Journal of Islamic Studies*, I/1, Cairo 1968, s. 24-44.

54. *Şerî'atü'l-Kur'ân delîlün 'alâ ennehû min 'indillâh* (el-Mektebetü'l-Fennî li'n-neşr, İslam Kültürü serisi içinde yayımlamayı taahhüt etmiştir), Urduca'ya tercüme edildiği bazı araştırmalarda nakledilmektedir (Nâsir Mahmûd Vehdân, s. 281).

55. Aralık 1952'de Arap Birliği tarafından Suriye'nin başkenti Dimaşk'ta düzenlediği toplantıya Altın-gümüş ve ticaret malları, hayvanlar, ziraat mahsülleri dışında günümüzde ortaya çıkan yeni tür mallara zekâtın gerekip gerekmediği sorusuna Abdülvehhâb Hallâf ve Abdurrahman Hasan ile verdikleri cevabı Nâsir Mahmûd Vehdân yayımlamıştır (*Ebû Zehre*, 52-56).

56. Mecma'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye'de ki toplantılara sunduğu ve basılı olmadığı belirtilen (Nâsır Mahmûd Vehdân, s. 280, dipnot 1-3), üç tebliğinin İngilizce ve Fransızcaya tercüme edildiği ifade edilmektedir (Nâsır Mahmûd Vehdân, s. 282). Bunlar:

- "el-'Akîdetü'l-İslâmiyye kemâ câe bihâ el-Kur'ânü'l-Kerîm" (1385/1965);
- "ez-Zekât ve ıslâhü'l-üsre" (1385/1965);
- "el-Cihâd" (1388/1968).

İ- Ansiklopedi Maddeleri:

57. Kahire'de 1386/1966 yılından itibaren el-Meclisü'l-a'lâ li's-sü'ni'l-İslâmiyye tarafından yayınına başlanan ve hala devam eden *Mevsû'atü'l-fikhi'l-İslâmî* (*Mevsû'atü Cemâl Abdinnâsır*) adlı ansiklopediye "el-İcmâ'" (III, 50-112); "İsâe" (V, 129-131); "er-Ribâ'" henüz yayımlanmıştır) maddelerini yazmıştır.

58. "el-Müsned li'bni Hanbel", *Mevsû'atü Tûrâsi'l-insânîyye*, Kahire, ts., (Vezâretü's-Sekâfe), I, 186-198.

J- Basılmamış Eserleri:³²

1-*Lâ Nesha fi'l-Kur'ân* (لا نسخ في القرآن).

2-*İslâmu 'Aliyyi'bni Ebî Tâlib*

3-*Ehlü'l-Kitâb*

4-*Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî fi sadri'l-İslâm ve'l-'asri'l-'Abbâsiyyi'l-evvel* (1929 yılında kaleme aldığı ve küçük boy 200 sayfa civarında olduğu nakle-dilmektedir).

5-*Şerhu'l-erba'îne hadîsen fi'l-ahlâk*

6-*el-Hasan el-Basrî* (*Târîhu'l-cedel*'in son kısmında meşhur hatîbler'e örnek olarak onun hayatına yer vermektedir, s.303-331).

7-*Vâsıl b. 'Atâ'* (*Târîhu'l-cedel*'in son kısmında meşhur hatîbler'e örnek olarak onun hayatına yer vermektedir, s.332-354).

Nâsır Mahmûd Vehdân, Muhammed Ebû Zehre'nin yönettiği yüksek lisans ve doktora tezlerinin isimlerini ve kimler tarafından yapıldığını, katıldığı toplantıları (yer ve tarihleriyle birlikte), tarih, saat ve konularıyla birlikte radyo konuşmalarını, çeşitli dergilerde yayımlanan (özellikle *Livâ'ü'l-İslâm*, *el-Ehrâm*, *el-Ahbâr*'daki yazıları) yazıların tam listesini, kitap, dergi ve gazetelerde hakkında çıkan yazıların yerlerini kitabında (yüksek lisans tezi) kaydetmektedir (s.272-404).

³² Nâsır Mahmûd Vehdân, s. 278.